

FALU ÉS VÁROS A MAGYAR TÁJBAN.

Az embert sokféle szál fűzi a földfelszín kisebb-nagyobb tájaihoz. A tájból szükségleteit megszerző ember tevékenységei egyrészt a környezet sajátosságaihoz idomulnak, másrészt vissza is hatnak a környezetre: módosítják annak életjelenségeit és nyomot hagynak arculatán. Az emberlakta táj jellegét tehát nem csupán a sajátos szerkezetű és kőzetanyagú földkéreg és az ugyancsak sajátos időjárásjelenségek színhelyéül szolgáló légkör, valamint a kettőt elválasztó felület sajátos formakincse, a domborzat szabja meg, még csak nem is csupán a mindháromhoz idomult vízhálózat, talaj, növényi takaró és állatvilág; hanem az ilyen tájnak ezeken kívül a kiirtott erdők, lecsapolt mocsarak, feltört puszták helyén terjeszkedő szántóföldek, kertek, rétek, röviden a megváltoztatott növényi takaró és talaj, továbbá a szabályozott folyók, a csatornák, az utak, a magános, vagy nagyobb csoportokká tömörülő házak is részei. Nyelvi szempontból nem kifogástalan, de jobb híján mindmáig használt műszóval kulturtájról beszélünk és ez alatt éppen az ember tevékenységének nyomait viselő, az ember munkája révén átalakult tájat értjük, benne magával a tájhoz alkalmazkodó és azt ugyanakkor formáló emberrel. A táj és ember viszonyában általában nem az egyes embernek pusztán biológiai alkatából eredő egyszerű szükségletei, illetve az ezek közvetlen kielégítését célzó tevékenységei állnak szemben a termé-

szetes tájjal, hanem a bizonyos fajta műveltséggel rendelkező és bizonyos fajta közületekben, társadalomban, államban élő embereknek bonyolultán módosult szükségleteiből fakadó és rendszabályok közé szorított tevékenységei olyan tájjal, amelyik igen sok esetben már maga is többé-kevésbé kultúrtáj.

Azokat a tájakat, amelyeknek közös vonásait, más tájakkal szemben, a magyarság jelenléte, tájformáló tevékenysége, ennek a tevékenységnek a tájak életében mutatkozó és a tájak arculatán testet öltő nyomai határozzák meg, magyar kultúrtájaknak, vagy pedig, arra való tekintettel, hogy a «magyar» jelzővel megkülönböztetett táj egyben magától értetődően kultúrtáj is, egyszerűen magyar tájaknak nevezhetjük. A magyar táj fogalmának elvben megkülönböztethető, de élesen el nem határolható fokozatai egyrészt a táj átformáltságának mértékéből, másrészt a magj[^]arság ebben kifejtett szerepének arányából adódnak. A különböző fokozatú magyar tájak együttese, a szó legigazibb értelmében vett Magyarország nem esik ugyan szükségképen egybe, de a valóságban nagyjából mégis egyezik a történeti magyar állam területével; az utóbbi pedig időleges terjeszkedéseit és összezsugorodásait nem számítva, megközelítően azonos egy természeti sajátságainál fogva is önálló nagyobb tájegységgel, amelynek elnevezésére egyenesen ki kellene találnunk valami más tájaktól megkülönböztető tulajdonnevet, ha a magyarság hazája, Magyarország, történetesen valahol másutt lenne.

Ez a hármas egyezés nem véletlen, hanem részben észszerű alkalmazkodásnak, részben természetes fejlődésnek az eredménye: az államterület beilleszkedett a természetes táj nyújtotta legkedvezőbb keretek közé és kisebb-nagyobb zökkenőkkel tartósan meg is maradt ott, viszont a tartós életű államterületen belül történetében és minden-

kori állapotában egyéni színezetű társadalmi rend és műveltség alakult ki, s társadalomnak és műveltségnek egyéni színezete formált egyéni jellegű kultúrtáj-csoportot. az ugyancsak egyéni jellegű természetes tájcsoporthból. Ez az egyéni színezet persze nem zárja ki a tájak csoportjának, társadalomnak és műveltségnek belső tarkaságát és sokrétűségét, sem pedig egyiknek is, másiknak is, harmadiknak is kifelé irányuló kapcsolatait és ilyen irányban mutatkozó hasonló vonásait; ellenben kétségtelenül megnyilvánul egyrészt a természetes táj elemeinek sajátos, sehol másutt nem ismétlődő arányaiban és elrendeződésében, másrészt társadalomnak és műveltségnek a táj képén is kirajzolódó bizonyos közös és sehol másutt nem ismétlődő vonásaiban.

Az államnak, bár az etnikum tekintetében sokrétű népeiségre terjed ki, megalkotója az egykorú etnikus magyarság, fenntartója és továbbformálója pedig az a mindenkori magyar nemzet, amelynek közössége azokat az idegen eredetűeket is felöleli, akik lélekben a közösséghez hasonlóan, érzelmeik és akaratuk szerint vállalják annak kötelékét. Joggal illethetjük tehát a «magyar» jelzővel tágabb értelemben mindazokat a tájakat, amelyek, mint a magyar állam területének huzamosabb időn át részei, életük és arculatuk alakulásában a magyar nemzet állam-szervező és államfenntartó tevékenységének hatása alatt álltak. Szűkebb értelemben vett magyar táj elvben az olyan táj, amelynek emberi átformálásában nem valamely idegen etnikumé a döntő szerep. A magyar táj fogalmának ez a szűkítése a gyakorlatban némi nehézséggel jár; még ezen is túlmenő bármilyen fajta esetleges szűkítése pedig elvi szempontból is kifogásolható. A magyarság lényegében sajátos lelkialkat dolga, de ez a lelki-alkat a tájban csak a műveltségen és életformán át fejeződik ki, már pedig olyan fejlett, tehát sokrétű tár-

sadalom, amilyen a magyarságé, életforma és műveltség szerint tarkán színeződik. Kétségtelenül mindig voltak és vannak olyan rétegek, különösen az életformájuk szerint felsőbbek, amelyek műveltsége gyorsabban fogadott be idegen hatásokat, míg mások a műveltség hagyományoszerű elemeinek hívebb őrzői. Ámde a műveltség hagyományoszerű elemeinek foglalata maga sem merev keret: tartalma annak is fokozatosan cserélődött. A népi műveltségnek, amelyet a gyakorlatban nem vonatkozathatunk el mindenkori hordozójától, a néptől, újabb és újabb elemei részben közvetlenül kerültek át idege« etnikumú szomszédoktól, részben a felsőbb rétegek felől szivárogtak, mintegy azokon szűrődtek át. Ezen kívül mind egyik népcsoportból a másikba, mind pedig az alsóbb rétegekből a felsőbbekbe egyének tömegesen léptek át és olvadtak be, sőt a társadalom rétegeinek keretei is sokszorosan eltolódtak a történelem folyamán. Mindezt tudva, még a ma nyilvánvalóan idegen etnikumú tömegek felé sem vonhatjuk meg fogalmilag és térben minden vonatkozásban egyformán élesen a magyarság határait. Ha pedig ezeken a határokon is belül maradunk, éppenséggel nem foghatjuk fel úgy az életforma és műveltség tekintetében pl. a mai parasztság és középosztály, vagy a falusiak és városiak között mutatkozó különbségeket, még bizonyos, pillanatnyilag feltűnő jelenségek ellenére sem, mintha azok általánosságban a magyarság-fogalom éleshatáru fokozatait jelentenék. Természetesen még meddőbb igyekezet lenne, ha a magyar táj elemeinek osztályozásában akarnánk a fentiekhez hasonló alapon merevhatáru fokozatokat megkülönböztetni.

A magyar táj falvain és városain, általában településein át is megismerhető, különösen akkor, ha a település fogalmának elég tág értelmet adunk. A továbbiakban település alatt valamely embercsoportnak, lakóhelyének és szűkebb

értelemben vett életterének zárt térbeli együttesét értjük. A lakóhely ebben az értelmezésben az a hely, ahol az ember vagy embercsoport személyének és javainak tartós megvédése céljából alkalmas módon berendezkedett; a szűkebb értelemben vett élettér pedig az a tér, ahol az ember vagy embercsoport szükségleteinek megszerzése céljából tevékenységet folytat. A tágabb értelemben vett élettér azt a területet jelenti, ahonnan az ember összes szükségleteit, akár a csere valamilyen formájában is, megszerzi: ez a munkamegosztás mértékével egyenes arányban különbözik a szűkebb értelemben vett élettértől és egészében nem tekinthető a település részének. A települések osztályozásának egyik lehetséges alapja az embernek, a lakóhelynek és az élettérnek térbeli viszonya. Ilyen szempontból megkülönböztethetjük egyebek között a településnek azt a sátorospásztor-életforma esetén gyakori fajtáját, amikor a többé-kevésbé elhatárolható élettéren, a legelőterületen belül a lakóhely, a sátor mozgékony. Ha mind az élettér, mind a lakóhely helyhez kötött, lehetséges, hogy minden legkisebb lakóhely-egység a hozzátartozó esetleges nem építményszerű élettérrel, vagy legalább annak legfontosabb részével, pl. minden parasztház és annak udvara a hozzátartozó szántófölddel úgy zárul térben összefüggő településegységgé, hogy a szomszédos lakóhelyegységek ne érintkeznek: ez a magános vagy szórványtelepülés, amelynek egyik fajtája a magyar tanya is, mai, állandóan lakott formájában. Más esetben csoportos településről beszélünk: amikor az élettér legfontosabb része vagy kívülreked a lakóhely-egységeknek legfeljebb járulékos élettér-darabokkal (udvar, utca) váltakozó zárt együtteséből, amint azt a belsőségre-külsőségre tagolódó falvakban látjuk; vagy pedig az élettér legfontosabb részei a lakóhelyhez hasonlóan maguk is építményekben rejtőznek, amint arra városaink műhelyei, üzletei, hiva-

falai a példák. Noha az osztályozást éppen az élettér helyzetének különbségei alapján tovább is folytathatjuk, a csoportos településnek két leggyakrabban emlegetett fajtáját, a falut és várost, ilyen módon egyetemes érvénnyel aligha különböztethetjük meg egymástól. A várost, tájtól és kortól független egyetemes érvénnyel, egyébként is nehéz meghatározni. Az európai civilizáció körébe tartozó mai város tiszta formájában kétségtelenül a területi munkamegosztás jellemző településformája: bizonyos központi, a környező településekhez viszonyítva belterjesebb emberi tevékenységeknek, az azokat folytató embereknek, valamint az utóbbiak lakóhelyeinek és élettereinek egy helyre való tömörülése. A város azonban ebben az elméleti tiszta formájában ritkán fordul elő: csupán annyit mondhatunk, hogy valamely település annál városiasabb, minél közelebb áll a város elméleti tiszta alakjához. Földrajzi szempontból nem kifogásolható, ha a mai városfogalmat a múltba is vissza vetítjük, vagyis arra a kérdésre keresünk feleletet, hogy a mai értelemben vett városnak meddig nyúlnak vissza a gyökerei: hiszen a földrajzot — ha annak fogalmát ne m terjesztjük ki a történeti földrajzra is — a múlt csak a jelen megértése céljából érdekli. A történész szemléletéhez viszont közelebb áll a városnak nemcsak tájak, hanem ugyanazon a tájon, vagy ha tetszik, ugyanazon a műveltségi körön belül, korok szerint is változó meghatározása. Mi a továbbiakban a magyar táj falujáról és városáról szólván, mind a geográfusnak a mai állapotokhoz szabott, mind pedig a történésznek korok szerint változó mérővesszőjét alkalmazni fogjuk, mert célunk nem csupán a jelen értelmezése, hanem a fejlődés teljes képének megrajzolása is. Mind a fejlődést, mind a jelen állapotot csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük azokat a tájakat, ahonnan a magyarság mai hazájába jött, azt a műveltséget, amelyet

onnét hozott, azt a tájat, amelyet az új hazában talált és azt a sorsot, amelynek az új haza területén, a környező tájakkal, népekkel és műveltségekkel való érintkezése során részesévé vált.

A magyarság a mai Dél-Oroszország területéről, tehát olyan tájról érkezik mai hazájába, amelyek a Belső- és Délnyugat-Ázsiái és Afrika északi részeit elfoglaló száraz éghajlatú puszták, félsivatagok és sivatagok világának szegélyén helyezkednek el. Ezek a tájak a nomád kultúrák otthonai és a magyarság valóban nomád színezetű műveltséget hoz magával mai hazájába. Az a pásztorélet, amelynek Turkisztán vagy a mai Dél-Oroszország területén ma vagy a múltban török népek a hordozói, kénytelen számolni a tél és nyár váltakozásával. Nyáron a nép a pusztát járja sátraival és barmaival, télen a folyók mellé húzódik téli szállásra: a faluszerűen tömörülő sátrak körül az állat jórészt a szabadban tanyázik, a kényesebbje félszerekben, ólakban. Amint a téli szálláson a sátrak csoportját mint külön övezet veszi körül az a terület, ahol az állat a szabadban vagy ólakban telel, ugyanígy keretezi még jóval később is, az új haza állattartó magyar falujában, a kizárólag csak az embernek hajlékot nyújtó s éppen ezért az utca és udvar különbségét nem ismerő, kerítetlen házak tömegét az egész falu állatainak, terményeinek és takarmányának befogadására rendelt ólaskert övezete. A magyarság dél oroszországi hazái – a Kubán vidéke, Lebédia, Etelköz — a pusztának nem a legszárazabb területei, hanem annak az átmeneti övnek részei, ahol a puszták erdőkkel, főleg tölgyesekkel változik (erdős steppe). A magyarság ekkor már félnomád nép: a foglalkozások rangsorában ugyan a pásztor foglalja el az előkelőbb helyet, de a szolganép földet művel. A lakásban is a sátor, a favázás, nemezzel borított és valóban kényelmes jurttal az előkelő és éppen a szegénység lakik

kezdetleges kunyhókban, egysejtű, középtűzhelyes, fedél-szék nélküli, putriszerű hajlékokban, amelyeknek sár, nád és hitvány fa az építőanyaga. A félnomád életforma a téliszállás helyének állandósulásában is kifejeződik: a nyáron vándorló pásztornép sátrai télire a szolganép szántóföldjének közelébe húzódnak. A magyarság különböző tájtípusok és kultúrák szomszédságában él és azokkal érintkezik is. A prémekekben gazdag északi erdők normannjai és szlávjai, Bizánc és a szubtrópusi Közelkelet arab műveltségű tájai között élénk kereskedelmi forgalom zajlik le, amelyben a magyarság is résztvesz. Közelében görög és kazár városok vannak, ismeri a legkülönbözőbb életformákat, csak azok rangsorát látja másként, mint manapság. Ezt azért fontos tudnunk, mert a magyarságnak a különböző életformákat és tájtípusokat illető széleskörű ismeretei, saját életformájának átmeneti, félnomád jellege és ezenfelül a mozgékony lovas népet jellemző kiváló geopolitikai érzéke magyarázza meg azt, hogy új hazájában is boldogulni tudott. De ugyancsak ez a tág látókör és nagyfokú rugalmasság megengedi azt a feltevést is, hogy a magyarságnak talán nem kellett olyan nagy mértékben nyugati példákat utánoznia, hogy cselekvő részesevé válhassék annak a másfajta életnek és műveltségnek, amelyhez az új hazában csatlakozott, mint ahogy azt kellő adatok híján általában hisszük. Vonatkozhatik ez pl. a minket most közelebbről érdeklő városi életre, annak akár mai értelemben vett «központi», tehát ipari, kereskedelmi tevékenységeire is.

Az új haza domborzatát tekintve, hegységkeret-körülölelte hármass medence-rendszer. A domborzat képét tükrözi az éghajlat tagolódása, de az utóbbin át a növényi takaró amfiteatrális elrendeződése is. A hegységkeret külső, legmagasabb övében fenyveseket, lejjebb és lejjebb bükkösöket, majd a belső, legalacsonyabb domb-

vidékeken tölgyeseket találunk, sőt a tölgyesek övébe tartozik a medence-rendszer fenekének füvespusztákban és a folyók széles ártereinek mocsaraiban gazdag erdősteppe vidéke is. Ez a honfoglalás korában igen gyéren lakott, politikailag légüres térnek tekinthető erdő-tölgyes steppe vidék a magyarság főleg sátoros pásztor, mellékeesen földműves életformájának nagyon megfelel: tehát ezt s még ezen belül is legsűrűbben a dunántúli részeket szállja meg. A Dunántúl aprólékosabb tájrajzi tagoltsága kedvező a nemzetségenkint megtelepedő népnek, másrészt itt a római kultúra nyomán valamivel sűrűbb is a népesség, mint az Alföldön, már pedig ekkor — tekintettel a bő férőhelyre — nem a föld, hanem a dolgos emberkéz jelenti a nagyobb értéket. Az Alföldön az óriási árterek és árvízmentes szintek határvonalához tapadnak az erősen önellátó életet élő nemzetségek téli szállásai s az árterek és homokos vidékek nagy része üres marad tőlük. A hegységkeret bükkös-fenyvesrengetege eleinte a magyarság gazdasági életterének nem, ellenben politikai életterének, mint gyepüelve, kezdetől fontos része. A gyepükapuk környékét, általában a medence-rendszer szélét, részben hadászati megfontolásból, megint sűrűbben üli meg a magyarság. Ezzel már előre biztosítja magának a hegységkeret feletti politikai és később gazdasági uralmat, függetlenül attól, hogy annak egyes részein igen gyéren már ekkor is élnek, másutt pedig később megjelennek jellegzetesen hegyipásztor, néhol halász-vadász életformájú szláv népek, majd még később ugyancsak hegyipásztor oláhok.

Az új hazától tovább nyugatra, az óceáni éghajlatú Közép- és Nyugat-Európa erdősegeinek ölén minden férőhelyet politikailag szervezett földművesnép ül meg. A magyarságnak korán rá kellett jönnie arra, hogy tovább nincs út, sőt nemcsak itt kell maradnia, hanem ha fenn

akar maradni, a földműves, erdős Európa latin-germán-
nak nevezett nyugati keresztény műveltségéhez kell csat-
lakoznia. Ennek a mind szellemi, mind anyagi téren végbe-
menő, de természetesen igen sok vonatkozásában néni
tervszerű átalakulásnak kapcsán, amellyel párhuzamos a
társadalom újfajta rétegződésének megindulása is, rendre
bontakoznak ki eredet, életforma és tájak szerint más és
más szerkezetű és arculatú, de azután sokban megint csak
egymáshoz hasonlóvá váló településtípusok. A hódolt
népesség településeinek gyér alaprétegére mint újabb
réteg ülepedett a honfoglalást követően a nemzeti
szállásterületeken a téliszállások lassan faluvá rögződő
serege. Azután a törzsválasztó közök, majd később a
gyepüelve erdőségei mint a király birtokai új fejlődésnek
válnak anyagi és hatalmi alapjává, sőt részben színhelyévé:
az óceáni-erdős Európából jött intézmények és létformák
meghonosodásának, az egyházak, a vármegyrendszer, az
adománybirtokok keletkezésének s a földművelés terje-
désének. Ennek a «királyi» Magyarországnak mind a hódolt
népesség lakta régi településeiben, mind pedig újonnan
telepített falvaiban, már csak a sorozatos adományozások
folytán is, egyre tarkább mozaikban élnek maganjogilag
legkülönbözőbb helyzetű elemek: részben a hódolt né-
pesség, részben a király szolgálatába álló eredetileg szabad
magyarok, részben pedig beköltözött népesség most már
másként rétegződő utódai. A különböző jogállású elemek
utódainak házcsoportjai sok helyen zugos-zsákutcás falu-
részekké nőhettek, bizonyos mértékig hasonlóvá téve ilyen
módon ezeknek a falvoknak külső képét a téliszállásokból
kialakult, ólaskerttel körülvelt, tehát nomád eredetű nem-
zeti falvak elkerítetlen, udvartalan házainak, csoportos
településformájához. Egyébként azonban a «királyi» Ma-
gyarországon tervszerűen telepített, egyutcás, szalagtelkes.,
kezdetől fogva földműves falvak is megjelennek, amelyek

ha nem is mind idegen telepések alkotásai, legalább azok mintájára keletkeznek. Természetesen az építkezésmód is fejlődik: a sátor a faluvá rögződő téliszállás területén tűnik el előbb, majd mint a költöző nyári szállás formája is megszűnik; az eddig csupán a szegénység lakásaként szereplő szilárd hajlékot fejlettebb házformák követik: a házfejlődés a középeurópai típusokhoz idomul, építőanyaga viszont tájankint különböző lesz és marad; a medence-rendszer belsejében, főleg az Alföldön továbbra is a nád, sár és vessző uralkodik, az erdősebb peremi tájkon inkább a borona-építkezés. De nemcsak a házbeosztás, építőanyag, külső kép szerint különböző típusainak, hanem a falu alaprajzi tagolódásra, általában arculatra különböző formáinak gyakorisága is a tájhoz igazodik. A hegységkeret területén, amelyik kezdetben szinte egészében gyepléve és ahová, mint királyi területre, részben mint adománybirtokra többnyire már földművéssé vált magyarok, vagy éppen idegenből behívott földművesek kezdenek betelepülni, csak kisebb számban találunk csoportos, vagy éppen nomád eredetű, ólaskerttel övezett csoportos falvakat, ellenben annál több az egyutcás-szalagtelkes falu, már csak azért is, mert az erdős lejtők és nedves völgytalpak közén földművelésre egyedül alkalmas terraszok térszíne ennek a formának különösen kedvez. A szűk férőhely, különösen irtványfalvak esetében, már önmagában is akadálya a földközösségnek. Ezen a területen már korai időkben a nyomásos gazdálkodás uralkodik, apró parcelláinak a táj képében jellegzetes módon kirajzolódó tarka szőnyegével.

A medence-rendszer területének törzsválasztó közein berendezkedett királyi Magyarország nyugatias létformái természetesen a nemzeti szállásterületekre is kiterjeszkednek lassan. Leglassúbb ez a fejlődés az Alföldön, mert ez a leggyéresebb népességű táj. Itt nemcsak a nomád ha-

gyományokat, hanem magát a nomád életformát is jobban konzerválja egyrészt a földművelésre alkalmatlan árterek jelenléte, másrészt a nomád kunok betelepítése. Nem is tűnt el innét egészen sem a szilajpásztorkodás, sem a falvak ólaskertje, sem a földközösségi birtoklás, noha természetesen, hogy mindez a magyar középkor utolsó századaira már szűkebb térre szorult s így végeredményben az a fölény, amely a kezdettől fogva mindmáig legfejlettebb tájat, a Dunántúlt, a többi magyar tájtól megkülönböztette, erősen csökkenőben volt. De a tájak színvonalának ez a fokozódó elegyengetődése egyben azt is jelentette, hogy az országot lassan átható európai életformáknak és műveltségnek hordozója, a «királyi» Magyarország, fokozatosan egybeolvadt a régi nemzetségi Magyarországgal. Amint a nemzetségek szabad földjei közé ékelődő királyi várispánságokból az ország területét hézagtalanul felölelő közjog jellegű vármegyék jellegzetesen magyar intézményei lettek, hasonló módon váltotta fel az egyre kevésbé tisztá nemzetségi falvaknak egyrétű, vagy legfeljebb szabad magyarokból és ezek szolgáljaiból álló, tehát két-rétű társadalmát és a vegyes jogállású népelemektől lakott falvak egyre szaporodó tömegének sokrétű társadalmát egy olyan, az egész ország falvaira kiterjedő egyre egyszerűbb rétegeződé«, amely lényegében a birtokos nemes és a paraszt különbségén nyugodott. Amint a «királyi» Magyarország egybeolvadt a nemzetséggel, egyben az a műveltség, azok az életformák és a velükjáró új tájelemek, amelyeket az előbbi közvetített nyugat felől, — kereszténység és földművelés, templomok és szántóföldek — magyar műveltséggé, magyar életformákká és a magyar táj elemeivé váltak. A magyar műveltség szövetségében kétség-telenül ott rejtőznek még ma is azok a szálak, amelyek a nomád múltig nyúlnak vissza, s ha valaki, mint talán leghivatottabb módon az etnográfus, éppen ezeket keresi,

hasznos és kegyeletes munkát végez. Azonban tévedés lenne azt hinni, hogy ezeknek a szálaknak örökletes hordozói azonosíthatók bármelyik mai társadalmi réteg valamennyi tagjának egyenes őseivel, hiszen már a középkor végén élő nemesek vagy jobbágyság ősei sem azonosíthatók teljesen a királyság első századában élő társadalom egyik vagy másik rétegével.

Annak az európai és mégis magyar műveltségnek és életnek, amelyik a magyar medence-rendszer tájait a középkor folyamán fokozatosan kitöltötte, a hegységkeret területén sajátos szerepe volt. A magyarság itt a völgyekben és medencékben nyomult előre. Falvai, éppúgy mint az idegen, részben irtványtelepeseké, földműves falvak. A lejtők és tetők magasabb térszínén szláv, Erdélyben később oláh hegyipásztor nép rendezkedik be: száma egyiknek is, másiknak is csekély, hiszen a gazdasági lehetőségekben szegény tájhoz illő külterjes gazdasági életformájuk nem is engedi meg a nagyobb népsűrűséget. Noha a két szinten gyökeret vert műveltség, jellegét és színvonalát tekintve, két külön világ, mégsem szigetelődik el egymástól. Az érintkezést részben az biztosítja, hogy ezeknek a néhol halász-vadász, másutt inkább hegyipásztor népeknek helyenkint már kezdettől fogva életteréhez tartozik a völgy vagy medence is, másutt meg szaporulatuk szíviárog le oda, engedve a gazdagabb táj és magasabb életszínvonal csábító hatásának. Az érintkezésnek ezek a fajtái társadalmi és vérkeveredéssel is jártak. Az etnikus értelemben vett magyarságnak tehát nemcsak uralmi, hanem ilyen szorosabb kapcsolatai is voltak a magyar táj egészén élő egyéb népekkel.

Amilyen sajátosan formálódik a magyar táj többféle változatban megjelenő faluja, ugyanilyen sajátos a magyar táj városának története is. Pannóniában már a honfoglalás előtt volt városi élet. Ha minden vonatkozásában

nem is tisztázódott még az itteni római és középkori városi élet folytonosságának kérdése, annyi bizonyos, hogy a magyar táj legrégebb városai a dunántúli városok, akár a mai, akár a középkori városfogalom mértékével mérjük is őket. Ez, tekintettel a Dunántúl gazdasági életének és műveltségének viszonylag magas színvonalára, valamint az új magyar állam életében betöltött kimagasló szerepére, egyáltalán nem meglepő. A Dunántúl városai a középkorban nemcsak azon a jogon nevezhetők magyar városoknak, hogy magyar tájnak a részei, hanem azért is, mert kétségtelenül nagy számban találunk bennük magyar lakosságot; és életük színvonalát, valamint központi szerepüket részben a magyar állam teremtette intézményeknek, részben a környező magyar tájak gazdagságának, részben pedig általában a magyar föld külkereskedelmi forgalmának köszönhették. A városoknak egy másik, keletkezésük időrendjében a dunántúliakat követő csoportja, a hegységkeret, tehát a Felvidék és Erdély városai. Ezeknek a népessége kezdetben és még jó ideig idegen, többnyire betelepített német, de egyik-másik bányaváros kivételével eleinte legtöbbje csupán bizonyos kiváltságokkal rendelkező földműves-község, legfeljebb csekély jelentőségű kézműiparral. Fejlődésük következő lépcsője a XIII. század, amikor a tatárjárás után a városi kiváltságok osztogatását az ország védelme irányítja. Ez a magyarázata annak, hogy a hegységkeret területén, mint határöbven, ahol az ország belseje felé vezetnek a völgyek természetes útvonalai és ahol a táj természeti sajátosságai folytán egyébként is könnyű a védelemre berendezkedni, nemcsak a várak szaporodnak meg, hanem a népesebb helységeket körülkerítő falak is. Kétségtelen, hogy a különböző kiváltságok nélkülözhetetlen kellékei, a városfal pedig legalább is szokásos járuléka abban az időben a városnak. Am az a városi élet, amelyet mai értelemben

is annak nevezhetünk., olyan ipari és kereskedelmi tevékenység, amely a települést központtá teszi, inkább csak az Anjouk idejében alakul itt ki. Ekkor az ország gazdasági élete már megkívánja az ilyen központot, megkívánja- pedig főleg az ország fejlődő külkereskedelme. Érthető, hogy ennek a fejlődésnek megint a hegységkeret területe, a külföldre vezető utak kapui a színhelyei. Minthogy pedig itt már amúgy is megvoltak a több-kevesebb kiváltsággal és a védekezés lehetőségeivel is rendelkező, jogilag városnak tekinthető települések, egyszerűen ezeknek, valamint az ugyancsak fellendülő bányászat színhelyeinek jut osztályrészül az új szerep. Mindenesetre túlzottnak kell tekintenünk azt a fel fogást, mintha Magyarországon minden városi életnek a németek lettek volna a megteremtői, egyszerűen csak azért, mert talán a nomád magyarság számára a városi életforma merőben idegen és ismeretlen volt. Amikor a hegységkeret német telepei számára a nagyobb arányú városi élet lehetőségei megnyílnak, mert az ország gazdasági élete már elég fejlett ehhez, ugyanakkor az ország magyar lakta vidékein a magyar népesség is kezd már várost alakítani. Minthogy a Dunántúlon már elég szép számmal voltak városok, inkább csak az Alföld jöhet ilyen tekintetben szóba. Csakhogy az aránylag gyéren lakott Alföld a Dunántúlhoz képest az országnak gazdaságilag kevésbé fejlett tája, amely még a hegységkeret helyzeti előnyeivel és bányakincseivel sem rendelkezik. Tehát itt a városi fejlődés nem is lehetett nagyarányú. Mégis megindul ez a folyamat: Szegeden, Debrecenben magyar földműves népből emelkedik ki olyan kézművesréteg és vásárjogot szerző mezővárosi népesség, amelynek életformája egyre városiasabb. A török időket megelőzően csak úgy nyúzsögnek az országban a mezővárosok- Magyarország a törökvilágot megelőző időben, ha nem

is minden részében egyforma mértékben, de nagy egészében kétségtelenül európai kultúrtáj, vagyis túlnyomóan az az európai műveltség rajzolódott ki arculatán, amelynek tájrajzilag mindenesetre egyik igen jellemző megnyilvánulása a földművelés. Bizonyos, hogy a sátoros pásztor és földműves életformát nem lehet úgy szembeállítani egymással, mintha azok ugyanannak a fejlődéssornak időrendben egymást követő fokozatai s így minden esetben a műveltség színvonalának fokmérői lennének, minthogy olyan, a növényi élet számára kedvező tájakon, ahol aránylag csekély találékonyosság és munka kell ahhoz, hogy akár a gyűjtögetést közvetlenül a földművelésnek valamely kezdetleges formája váltsa fel, találunk a növényi élet kedvező feltételeiben szegény tájak állattenyésztő nomádjainál sokkal alacsonyabb műveltségű földműves népeket. Ámde az is kétségtelen, hogy valamely táj helytélő népének sűrűsége, műveltsége és gazdasági *élete* uralkodó ágának belterjességi foka között olyan értelemben egyenes összefüggés áll fenn, hogy a három közül bármelyiknek csökkenése rendszerint együttjár a másik kettő csökkenésével. Amint a magyarság nyugatnak tartó útján a csapadékszegény, tehát ősidők óta a sátoros pásztor életformának otthont nyújtó tájak ékalakban elkeskenyedő végére ért, további fennmaradását nagyerejű, mert nagy népsűrűségű, tehát szűkös élettérhez szokott s így a földet belterjesebben kihasználó szomszédjainak életformájához és attól elválaszthatatlan műveltségéhez való csatlakozása biztosította. Erre az anyagi téren a földműves életformában kifejeződő európai műveltségre, gazdag antik örökségének és a keretező táj páratlanul kedvező természeti sajátságainak megfelelően nagy jövő várt: ezen a biztató úton indult meg a magyarság is, új szomszédjainak körében, a honfoglalást követőleg. Nem kétséges, hogy a magyarságnak a XV. század végén

Tiszaszentimrei parasztház, páros oszlopos tornáccal. Korábbi empire nemesi kúria mintájára építve. (Vargha László felv.)

Hajdúszoboszlói tornácos parasztház. (Viski Károly felv.)

elért műveltsége magasabb színvonalú volt, mint amivel a. honfoglalás korában rendelkezett; az sem kétséges, hogy ebben az előrehaladásban a nomád életforma a teret veszítő, a műveltségnek nomád hagyománya a továbbformálódásban megrekedt elem volt. Érthető tehát, hogy amikor egy nagy szerencsétlenség, a népesség számát megfogyasztva, alkalmat adott a csökkent népsűrűséghez és az élet bizonytalanságához illő külterjesebb, állattartó életforma visszatérő térhódítására, ez az anyagi vonatkozásban katasztrófának nevezhető visszaesés egyben az európai műveltség fejlődésétől való elmaradásunkat is jelenti és elválaszthatatlan a nomád hagyományok erejének megszilárdulásától, sőt újból való terjedésétől.

Valóban, a török időkben az Alföldön és a Dunántúl keleti részén elpusztul a kis falvak nagyrésze, vele együtt megfogyatkozik a népesség, újból terjeszkedik a legelő és a pásztorélet a szántóföld és a földművelés rovására.

A török kincstár birtokában lévő helységek (khászvárosok) megszerzik az elpusztult falvak határait. Óriási határu, de egyelőre nem túl népes, néhány száz vagy néhány ezer lakosú helységek keletkeznek így. Pompásan szerveződő közületek ezek: tartalékolói az egyébként szörnyen pusztuló magyar népességnek és egyben nagy életerőre valló birtokszerzéseikkel hatalmas területeket biztosítottak a magyarság számára. Részben régi jogokra támaszkodó, részben egyszerűen a tények erejénél fogva, hallgatólagosan elismert önállóságuk belső ügyeik intézésében egyre erőteljesebben kidomborodik. Ezek a szervezetek különböző életformákra terjednek ki: kötelékükbe tartoznak a puszták pásztorai éppúgy, mint a nyájak gazdái; az a belsőség területén élő népesség, amelyik földműveléssel is foglalkozik. Társadalmi téren szóhoz jut és formái ölt bennük a magyar népi műveltségnek minden ősi és újabb árnyalata, persze, helyenkint más

és más arányban — gondoljunk a hajdúk pásztor-katona közületeinek és pl. a «három város» (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) életformájának különbségeire. Sőt akad még nagyobb különbség is. Debrecenben pl. éppen ekkor szökken szárba a középkori gyökérből olyan városi élet, amelyik mai fogalmaink szerint is városinak nevezhető, hiszen jellegét a vásárok, a céhekben élő kézművesek, a kalmárok, tőzsérek és csak másodsorban a csupán östermelésből élők adják; ennek megfelelően erősen ki-domborodnak a távoli tájakkal való kapcsolatok. Debrecen központi szerepe nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is kifejeződik, sőt azon talán még inkább. Szerényebb méretekben mutatkozik ez a fejlődés Kecskeméten, még szerényebb keretek között másutt. Viszont Debrecen is nagy határt szerez magának, ahol szintén pásztorokodás folyik s így, de más vonatkozásban is, pl. életének városias színezetével arányban nem állóan szegényes külsejét tekintve, sok a közös vonása a többi alföldi népes hellyel. Nem csodálkozhatunk a közös vonásokon, hiszen a városi életformájú réteg itt is, ott is a magyar földműves népből fejlődött. Ez a városivá emelkedett réteg újból és újból befogad menekülő parasztokat, de beköltöző nemeseket is, tehát a magyar társadalom színeképek távoli árnyalatait olvasztja össze, ugyanakkor odáig emelkedik, hogy nemcsak anyagi, hanem szellemi téren is érintkezésbe léphet és érintkezést tarthat fenn más európai tájakkal és műveltségekkel, lefelé viszont, a többi alföldi népes hely számára a városipolgári szervezet utánczolt mintaképe. A városi és a falusi életformák kapcsolata tehát hézagtalan a török idők Alföldjén és ennek az életnek európai kapcsolatai, vékony szálon bár, de mégis fennmaradnak. Ugyanekkor a hegy-ségkeret, különösen Erdély városainak egy része is megmagyarosodott már, másutt javában áll a harc német

polgárság és beköltözni vágyó, vagy már beköltözött magyar nemesség között, amiben persze nem annyira nemzetiségi, mint inkább rendi küzdelmet kell látnunk. Noha az európai magyar múlttal és Európával való kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen, mégis kétségtelen, hogy a török idők Alföldje a mennyiségi és — ami ezzel csaknem egyet jelent — a térbeli szempontok alapján, tekintettel rettenetesen megfogyott népére, elpusztult falvaira, százalmasan összezsugorodott szántóföldjeire, megsemmisítő arányban kiterjedt legelőire, állattartó gazdálkodásának uralkodó szerepére és még városi étellel dicsekvő nagyon kevés településének egyedül a táj természetes sajátásaival nem magyarázható szégyenes arculatára, sárházaira és kunyhóira, mind a többi magyar tájhoz, de még inkább Európa egyéb tájaihoz viszonyítva nemcsak fejlődésében megrekedt, hanem határozottan visszafejlődött tájék.

A XVIII. század békés korszakában megfordul a folyamat: az élet és annak a táj képen kirajzolódó nyomai ismét közelebb hozzák az Alföldet az ország többi tájához és Európához. Szaporodik a népesség, terjed ismét a földművelés. Az óriási határú települések népe megduzzad és szántóföldje is ennek megfelelően terjeszkedik. A földművelés XVIII., majd még inkább XIX. századi terjeszkedésének egyik oka a népesség szaporodása, másik oka azonban Európa iparosodó nyugati tájainak megnövekedett fogyasztópiaca, aminek távolságát a vasút megcsökkenti. Ennek a folyamatnak kísérő jelensége a tanyavilág kialakulása is. Noha a tanya, mint a határba kihelyezett építménynek a gondolata felfedezhető már a magyarság nomád korszakának nyári szállásában; sőt a nomád műveltségben gyökerező hagyomány szerepe még jobban kifejeződik abban, hogy a tanya sok helyen kimutathatólag a határba kitelepített ólaskert s a

nyári és téli szállás évszakos váltogatásának hagyománya néhol még ma is él, esetleg már csak abban a csökevényes formájában, hogy a tanyalakó öregkorára szívesen költözik a belsőség területére, mégis a tanya mai, állandóan lakott formájában önállóan település: egyik sajátosan magyar fajtája a szórványtelepülésnek. Az is bizonyos, hogy a tanyáknak, mint a szántóföldre helyezett építményeknek és állandóan lakott helyeknek, tehát önálló településeknek nagyarányú elterjedését a szántóföldnek olyan mérvű terjeszkedése, majd a kivitelre irányuló termelék belterjessé válásának olyan mérvben fokozódó szüksége magyarázza, amely mellett a távoli lakóhelyről, a belsőségről, ésszerűen gazdálkodni már nem lehet. A táj képe a szántóföld terjeszkedésének jegyében alakult át. A házak csoportját körülzáró ólaskertek övét olyan óriási legelőterület környezi még a XVIII. sz. elején is, amelyen a kezes jószágoknak szánt belső legelőt és a szilaj-csordák járta külső legelőt nagyon sok helyen részben vagy egészben időszakonként újra osztott, sőt ide-oda költözködő szántóföld-övezet választja el egymástól. A fejlődés során lakóházak foglalják el az ólaskert övét is, az utóbbi pedig, felbomolva, kitelepül a szántóföldre mint tanya. A terjeszkedő szántóföld az eleinte csak az igavonó jószág és a termények befogadására rendelt és a nyári munkák színhelyéül szolgáló tanyák szaporodó seregével egyre szűkebb térre szorítja a külső legelőt, a hanyatló szilajpásztorkodás színhelyét. A szántóföldeknek és tanyáknak a külső legelő és az ottani pásztorszállások rovására való terjeszkedése azoknak az óriás falvaknak a határában is hasonló módon feltartóztatathatlan folyamat, ahol az ólaskert már régebben megszűnt, vagy ahol — mint pl. a XVIII. századi új településeknél — ki sem alakult. Ez a folyamat a XVIII. század folyamán jobbra még csak az árvízmentes szintet veszi birtokába; a

XIX. században azután meghódítja az ármentesítések és folyószabályozások révén felszabadult árteret is. Az egykori árterek szikeseire szorult legelők kivételével minden helyet elfoglaló szántóföldek kifejezői annak az önellátást nagymértékben feladó, Európa gabonakamrájának szerepét vállaló gazdálkodásnak, amely csak egyetlen oldala az egyébként is Európához újból erősebben simuló életnek.

Bizonyos, hogy a tájat az eddiginél belterjesebben kihasználó gazdálkodásmód nagyobb számú népességnek biztosítja a megélhetést. Az elmúlt időkhöz képest most már sűrűn lakott őstermelő Alföld új városiasodásnak válik színhelyévé a XIX. században: az óriásfalvak szívében városmaggá tömörülnek a központi, tehát az őstermelő téjnek nem-őstermelő tevékenységei. Az óriásfalvak szívében kialakult városmagok mérete nem áll mindenütt egyenes arányban a határ terjedelmével, hanem függ az új forgalmi hálózat kedvező vagy kedvezőtlen vonalvezetésétől is. Egyik-másik, jó vasútvonalakra tá maszkodó városmag — különösen ott, mint pl. Szegeden, Debrecenben, ahol a városi élet a török időknél régibb keletű, de azután fejlődése az erősebben agrár XVIII. században megrekedt — falusias burkát máig már szinte felemészttette. Ez a fejlődés a települések arculatán is meglátszik, hiszen még az őstermelő települések külső képe is átalakulóban van az új építőanyagok, főleg a vasút-hozta szén segítségével meghonosodó téglá- és cserépegetés terjedése révén. Ahol pedig a városiasodás is befészkelte magát az óriásfalu szívébe, ott az utcára keskeny végével néző és udvarokkal váltakozó falusias házak gyűrűjén belül megjelennek az utcával párhuzamos hossz tengelyű földszintes házak zárt sorai s legbelül az emeletes házak.

Óriásfalu, szívében városmaggal, körülötte tanya-világgal — mindez főleg az Alföld közepét jellemzi. Az Alföld déli részén (Bácska, Temesköz) úgyszólván minden

elpusztult a török alatt. Ide a XVIII. század hoz mérnök-tervezte, sakktábla-alaprajzú, idegen népességű új falvakat. Az Alföld északkeleti részén, a Nyírségen és még tovább, a török már nem pusztított annyira: itt megmaradtak a kis, vagy közepes nagyságú falvak. A Dunántúl keleti felén is kisebb mérvű volt a pusztulás mint az Alföld közepén: az új telepítés — jórészt németekkel — inkább csak a településhálózat hézagait töltötte ki a XVIII. században.

Más a helyzet a hegységkeret területén. Itt ugyan olyan nagymérvű pusztulásról nem beszélhetünk mint az Alföldön, azonban a hadak útjai a völgyek voltak, ami tehát mégis elpusztult, az elsősorban a magyar tájra szorított. A magasabb lejtők és tetők háborítatlanul élő, szaporodó, sőt még a Balkán felől folytonos bevándorlással gyarapodó hegyipásztor-embertartalékainak feleslege ezután leereszkedett a völgyekbe és elfoglalta a magyar falvak helyét. Amíg tehát az Alföldön minden pusztulás ellenére is az elnéptelenedett tájak nagyrésze újból magyarokkal népesedik be a török idők után, a hegységkeret területén a népesség a magyarok rovására cserélődik ki, jórészt még a török idők alatt. Ezzel szemben a középkori magyar kultúrának sokkal több kézzelfogható műemlékszerű nyoma maradt a hegységkeretnek ma részben nem-magyarok lakta területén, egyrészt, mert ez a kőben-fában, városokban, várakban gazdagabb vidék ilyenekben is gazdagabb volt, másrészt a pusztulás sem volt olyan nagymérvű, mint az Alföldön. Az utóbbi tájék a legszegényebb ilyesmiben; ezen a ma is magyar népességű vidéken a XIX.—XX. század alkotásai mellett inkább csak a nomád kultúra gyér emlékei maradtak fenn.

Az a nagy gazdasági átalakulás, amely az Alföldet földműves tájjá teszi s kifejleszti a tanya világot, valamint a városmagvakat, a hegységkeret területén az erdőgaz-

dálkodás, a bányászat és az ipar erősödésében nyilvánul. A nyersanyagok új értékelésének és a forgalom részben új útvonalainak megfelelően a régi városok egyrésze az új fejlődésből kimarad (nemesércbányák városai a Felvidéken, Erdélyben; a szepességi városok, stb), más csoportja a jelenkorban is fejlődik (Kassa, Kolozsvár, Brassó, stb), ismét egy harmadik csoportja újkeletű (szénbánya és nehézipari települések: Ózd, Salgótarján, Petroszény).

A Dunántúl változatos kultúrtájain találkoznak az Alföld és hegységkeret vonásai. Ennek megfelelően városai is sokfélék. Nagykanizsa, Kaposvár részben agrár eredetű, mint az alföldi városok zöme; Kőszeg az elcsendesedett, Pécs a nagy múltú és a jelenben is virágzó város, Felsőgalla az újkeletű bányász- és ipari tömörülés példája.

A hegységek és síkságok különböző termelés jellegű vidékét elválasztó területsáv az úgynevezett vásárvölgy: ennek a völgyekkel való metszésében fejlődik ki a kereskedő és jórészt iparos városok egész sorozata. Ez a jellegük főleg a XIX. században bontakozik ki, azelőtt a völgykijáratok hadászati értékelésének megfelelően inkább mint várak, erődített helyek, némelyikük mint főpapi székhely jelentős. Sokuk háttérét nyájas bortermő hegyek alkotják. Ilyen úgynevezett vásárvárosok a Kis-Alföld szélén: Pozsony, Nyitra, Léva, Esztergom, Pápa, Szombathely, Sopron; a Nagy-Alföld szélén Budapest, Eger, Miskolc, Sátoraljaújhely, Ungvár, Munkács, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár. Megtalálhatók ezek az Erdélyi-medence szélein (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben) s a Dunántúl hegységeinek lábainál is (Székesfehérvár, Veszprém, Pécs). Folyami átkelőhelyek: Pozsony, Győr, Komárom, Budapest, Baja, Újvidék, Szolnok, Szeged, Arad.

Budapest vásárváros is, folyami átkelőhely is, a mel-

lett a legnagyobb terményfeleslegeket produkáló tájnak, az Alföldnek, a nyugati piachoz legközelebbi sarkában, víziút mentén fekszik, még hozzá ott, ahová az egész ország természetes útvonalai a hegységkeretről lefutó völgyek folytatásában összefutnak. Sorsa az Alföldével közös. A török előtt volt már főváros, Mátyás gazdag Magyarországaiban első fénykorát éli, a török időkben jelentősége az Alföld pusztulásával együtt csökken. A múlt században megindult új fellendülését az Alföld XVIII. századi újratelepülése vezeti be. Már jelentékeny gazdasági központ, amikor a reformkorban szellemi központtá és a hagyományok révén politikai fővárossá válik. A nemzet hatalmas fővárost akart: részben ez magyarázza, hogy rövid száz év alatt, de különösen a kiegyezés óta minden egyéb magyar várost minden vonatkozásban messze meghaladó jelentőségű központtá nőtt; vele szemben az egész ország csak «vidék».

A XIX. században egész Európában gyors, nálunk azonban lázas ütemű volt az élet átalakulása. A szellemi fejlődésnek bizonyára azonos gyökérből eredő hajtása mind a természettudományoknak a XVIII. század végétől kezdve a technikai találmányok egyre szaporodó seregét kitermelő haladása, mind pedig azok a politikai eszmék, amelyek a XIX. században válnak uralkodóvá. Átalakul a társadalom, a termelés és a mindennapi élet rendje, a liberalizmus politikai és társadalmi, a kapitalizmus gazdasági rendszerének keretei között, a technika eszközeinek egyre növekvő igénybevételével. A különböző jogi kötöttségek alól felszabaduló tömegek szabad mozgása és szabad versenye a népesség tömörülésében nagy eltolódásokat okoz Európa-szerte. Mindebben mi is részt akartunk venni és részt is vettünk. Hogy is ne lett volna gyors nálunk a dolgok változása, amikor még másfélszázados pótolnivalónk is volt a török idők jóvoltából! Ha

pedig tudjuk, hogy ezen felül ínég mennyi volt a külön magyar problémánk — a szabadságharcot, majd a kiegyezést követőleg közjogi viszonyunk Ausztriával, a nemzetiségek öntudatra ébredésével együttjáró egyre súlyosabb gondok — akkor csodának kellene tartanunk, ha minden feladat megoldása jól sikerült volna. A falu-város viszonyának alakulásában egyik legnagyobb bajunk, aminek következményei valamennyi egyéb bajunkkal is összefüggenek, az volt, hogy olyan jellegzetesen a városiasodás és iparosodás jegyében folyó korszak kezdetén, amilyen a múlt század, hiányzott nemcsak a kellő erejű polgárságunk, hanem olyan rétegünk is, amelyből elég gyorsan nőhetett volna az új városiasodás kereteit megtöltő igazi magyar polgárság. Napjaink sokat vitatott társadalmi és gazdasági problémáihoz jutottunk el ezzel. Ezek megvitatása nem lehet célunk, csupán azt hangoztatjuk, hogy ilyen kérdések higgadt megítélése a múltnak és a tájnak helyes ismerete nélkül nem lehetséges. Éppen azért hallunk inkább szenvedélyes mint higgadt hangokat ezen a téren, mert a vitatkozók nagyrésze, sajnos, sem a tájat, sem a múltat nem ismeri.

Mendöl Tibor.